

УДК 728.8.05(476.4)+692.811/815

**ДЗВЕРЫ І ЎВАХОДЫ СЯРЭДНЯВЕЧНАГА ПОЛАЦКА
(ПА МАТЭРЫЯЛАМ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ)**

А.Л. КОЦ

(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Разгледжаны археалагічныя знаходкі дошак дзвярэй, зафіксаваныя пад час раскопак Полацка. Таксама ахарактарызаваны выяўленыя ўваходы і дзвярныя (варотныя) праёмы драўляных канструкцый старажытнага Полацка. Прыгадана цікавая знаходка слядоў дамыкання дзвярнага касяка да сцяны на хорах ў Спаса-Праабражэнскім храме Полоцкага манастыря.

Дзверы – гэта вельмі важны канструкцыйны элемент будынка, які служыць у першую чаргу для ўваходу і выхаду з яго. На тэрыторыі Беларусі прататыпы дзвярэй з’явіліся ў глыбокай старажытнасці, але першыя археалагічныя знаходкі датуюцца толькі перыядам сярэднявечча. Дзвярныя палотны і іх дэталі сустракаюцца ў культурным пласце старажытнарускіх гарадоў досыць рэдка. На тэрыторыі Беларусі яны выяўлены ў Давыд-Гарадку, Мінску і Наваградку [5, с. 187]. Найбольш прадстаўнічая калекцыя дадзеных знаходак сабраны пад час раскопак Берасця [5, с. 183]. Некалькі знаходак было выяўлена і ў Полацку.

Умовы захавання арганічных рэчываў (у тым ліку і дрэва, з якога выраблялі дзверы) для Полацка не вельмі спрыяльныя ў параўнанні з іншымі беларускімі гарадамі (Віцебск, Мінск, Берасце). Але на асобных участках дрэва захоўваецца вельмі добра. Найбольш прыдатныя умовы для захавання драўніны фіксуецца на Верхнім замку і Вялімі пасадзе. Высокі ўзровень падземных вод на Экіманьскім пасадзе таксама спрыяе захаванню драўляных канструкцый.

Найбольш буйныя раскопкі на Верхнім замку былі праведзены ў 1959-1962 і 1967 гг. Усяго было закладзена 4 раскопы, а агульная ўскрытая плошча вызначаецца ў межах 1314 м² [8, с. 37]. У раскопах 2 і 3 ва ўсходняй частцы Верхняга замка было вылучана 14 будаўнічых гарызонтаў, а магутнасць культурнага пласта склала каля 6 м. Пры расчытцы драўляных канструкцый сярэдзіны XIII ст. (а гэта будаўнічыя гарызонты 6-9) былі выяўлены тры дошкі ад дзвярэй. Фактычна, гэта адзіныя знаходкі, па якіх можна сварміраваць уяўленне аб дзвярах старажытнага Полацка. Вызначыць месца захавання дадзеных знаходак не атрымалася. Магчыма, што яны не былі перададзены на захаванне ў музейныя фонды.

Адзіная ўзгадка аб знаходках дзвярэй маецца ў манаграфіі Георгія Васільевіча Штыхава “Древний Полоцк” [8, с. 50]. У іншых выпадках даследчыкі спасылаюцца на згаданую працу [4, с. 353]. Для зручнасці характарыстыкі ўмоўна дошкі пранумараваны (першая, другая і трэцяя) дадзеных у публікацыі [8, с. 50]. Інфармацыя пра першую дошку ад дзвярэй сціслая, але дастатковая для агульнай характарыстыкі. Апублікавана прамалёўка дадзенай знаходкі (мал. 1:2). Інфармацыя аб двух другіх дошках ад дзвярэй вельмі скупая. Пры апрацоўцы фотаархіва Полацкіх археалагічных экспедыцый 1950-1970-ых гг. у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі былі выяўлены негатывы фотаплёнак, на якіх зафіксаваны як здымкі раскопаў і аб’ектаў у іх, так і здымкі археалагічных знаходак. Цікава, што на здымках зафіксаваны і знаходкі дошак дзвярэй (мал. 1:1, 2). На аснове гэтых фотаздымкаў было складзена больш падрабязнае апісанне гэтых артэфактаў. Такім чынам параметрычныя замеры і рэканструкцыі дзвярных палотнаў з Полацка (аб якіх інфармацыі амаль няма) маюць прыбліжанае значэнне да рэальнага.

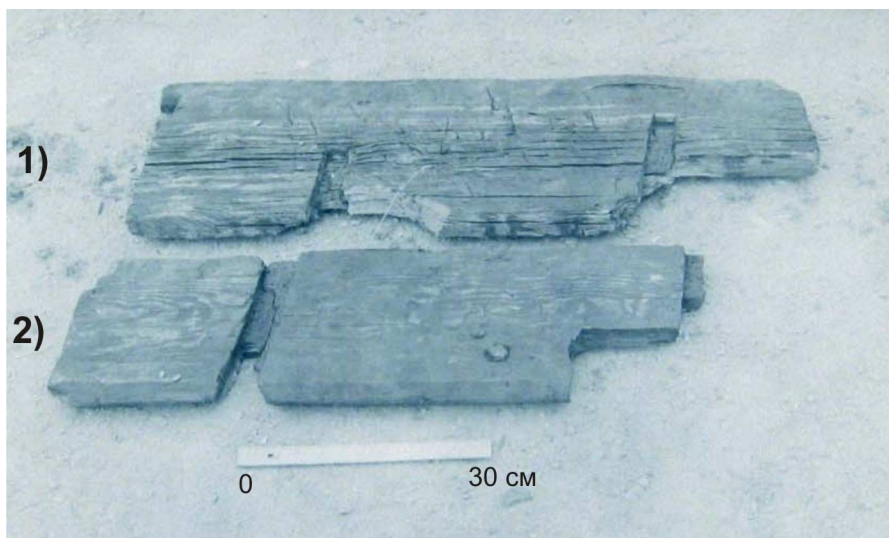
Першая дошка захавалася цэлай (мал. 1). Стараны, да якой прымыкала суседняя дошка, мае пашкоджані. Дошка мае даўжыню 91 см, шырыню 48 см і таўшчыню 5 см. На яе паверхні зроблены два пазы ў “ластаўкін хвост” [8, с. 49]. Адлегласць паміж пазамі каля 55 см. Шырыня пазоў каля 4-7 см. Даўжыня пазоў каля 34 см. Падобныя пазы служылі для мацавання дошак рэйкамі паміж сабой у дзвярное палато. Яны зроблены не паралельна адзін аднаму, а маюць уласную канфігурацыю. Падобны тэхналагічны прыём мацавання рэек размешчаных пад вуглом (або наускосць) называецца “ў іголку” [3, с. 38]. Рэйкі падганяліся ў пазы вельмі шчыльна і трымалі дзверы. Для вырабу падобных дзвярэй цвікі не выкастоўваліся. Дадзеная традыцыя вырабу дзвярэй на тэрыторыі Беларусі захавалася да XX ст. У дадзенай дошцы пячаныя шыпы адламаны. Падобныя шыпы ў дзвярах ўяўляюць сабой выступы ў крайняй дошцы, за якія мацуюцца дзвярное палатно ў спецыяльных пазях ніжняга і верхняга бярвяна. Прыбліжаныя аналогіі дзвярэй, якія паварочваюцца на пячаных шыпах, можна правесці з этнаграфічных матэрыялаў. У традыцыйным побыце беларусаў фіксуюцца дзверы і вароты на бегунах. Іх аснову складаюць папярочныя брускі і стойка. Апошняя на ніжнім канцы мае шып для паварочвання ў гняздзе [9, с. 96]. Па ўсіх вызначаных параметрах можна прыблізна рэканструяваць дзверы, ад якіх паходзіць апісаная дошка. Відавочна, што дзвярное палатно магло складацца з двух дошак і пры вышыні 91 см, яго шырыня не павінна пе-

равышаць 80 см. Такія, амаль квадратныя і невысокія дзверы, маглі размяшчацца толькі ў гаспадарчых пабудовах.

Малюнак 1. – Археалагічная знаходка дошкі дзвярэй (першая): 1) фотаздымак; 2) прамалёўка

Другая дзвярная дошка таксама захавалася цэлай (мал. 2:1). З боку дамыканняй суседняй дошкі мае пашкоджанні, некаторыя кавалкі адколаты (абламаны). Даўжыня дошкі 85 см [8, с. 49]. Шырыня каля 20 см і таўшчыня каля 4-6 см. На яе паверхні зроблены два пазы, магчыма ў “ластаўкін хвост” [8, с. 49]. Адлегласць паміж пазамі каля 38 см. Шырыня пазоў каля 4-5 см. Даўжыня пазоў 13 і 10 см. У дадзенай дошцы пазы зроблены паралельна адзін аднаму і не даведзены да супрацьлеглага боку. Захаваўся адзін пяточны шып, на супрацьлеглым канцы абламаны. У дадзеным выпадку таксама можна прыблізна рэканструяваць дзверы, ад якіх паходзіць дадзеная дошка. У дадзеным выпадку дзвярное палатно магло складацца з трох дошак шырынёю каля 20-30 см кожная. Тады пры вышыні дзвярэй у 85 см, іх шырыня магла складаць каля 60-80 см. Падобныя дзверы таксама выкарыстоўваліся толькі ў гаспадарчых пабудовах.

Малюнак 2. – Фотаздымак археалагічных знаходак дошак дзвярэй: 1) другая дошка; 2) трэцяя дошка

Трэцяя дошка захавалася дрэнна, у параўнанні з двума папярэднімі (мал. 2:2). У ёй адзін канец абламаны да пярочнага пазу пад рэйку, каля якога маецца значны скол, другі паз таксама значна пашкоджаны. У захаваўшымся выглядзе дошка мае даўжыню 80-85 см, шырыню каля 18 см і таўшчыню каля 4-6 см. Агульная даўжыня дошкі магла быць прыбліжана да 100-105 см. На яе паверхні зроблены два пазы,

магчыма ў “ластаўкін хвост”. Пазы прарэзаны на ўсю шырыню дошкі. Адлегласць паміж пазамі каля 50 см. Шырыня пазоў у сярэднім па 5 см. Месца, дзе мог мацавацца пятачны шып пашкоджана. Не магчыма вызначыць: дадзеная дошка з’яўлялася крайняй, або была ўстаўлена ў сярэдзіну дзвярнага палатна. Па ўсіх вызначаных параметрах можна праблізна рэканструяваць дзверы, ад якіх паходзіць апісаная дошка. Відавочна, што дзвярное палатно магло складацца з трох дошак. Пры вышыні 100–105 см, шырыня дзвярэй магла быць каля 60–80 см. Г.В. Штыхаў пазначае, што ў трэцюю дзвярную дошку забіты каваны цвік, якім магла мацавацца накладка [8, с. 49]. Але на фотаздымку дадзены элемент не прасочваецца (мал. 2:2). Па аналогіях знаходак у іншых старажытнарускіх гарадах дадзеная дзвер паходзіць ад пабудовы гаспадарчага прызначэння.

Па кляфікацыі П.Ф. Лысенкі ўсе знаходкі дзвярэй з Полацка можна аднесці да нізкіх. Па матэрыялах раскопак Берасця, у пластах XIII–XIV стст. дзвярэй дадзенай катэгорыі знойзена найбольшая колькасць [5, с. 183, 187]. Па матэрыялах раскопак Нерэўскага раскопа ў Ноўгарадзе дзверы з Полацка адносяцца да трэцяй групы і маглi паходзіць ад падклетай, клецей ці свірнай [2, с. 42].

Месцаў уваходаў або дзвярных праёмаў драўляных пабудоў ў Полацку зафіксавана не шмат. У адным выпадку ў азначаных раскопах на Верхнім замку былі зафіксаваны рэшткі дзвярнага праёма. Хлеў 9А паўднёва-ўсходняй сядзібы раскопа 2 меў памер 2,89х2,89 м і захаваўся на вышыню 4-ох вяноў. З паўднёвага боку, з насцілу 9Б быў арганізаваны ўваход у памяшканне. Г.В. Штыхаў зафіксаваў яго шырыню ў памерах 0,73 см. Сляды праёма захаваліся на тры вянцы. Тарцы бяввення, дзе знаходзіўся праём, расколаты і ў шчыліну ўстаўлена рэйка таўшчынёю 2 см, шырынёю 8 см. Яна на 4 см выступала ў праём і выконвала ролю касяка, да якога прылягалі дзверы [8, с. 47].

У Віцебску на тэрыторыі пасада і Ніжняга замку Т.С. Бубенька выявіла рэшткі аднаго ўваходу, які размяшчаўся ў хлеве. Ён уяўляў сабой выемку ў ніжнім бярвяне на шырыню чвэрці апошняга. У адным з кутаў выбрана гняздо пад пятку дзвярэй. Зафіксаваны таксама і рэшткі дзвярнага касяка. Дадзеная канструкцыя патрабавала адкрыцця дзвярэй унутр пабудовы [1, с. 55]. На матэрыялах раскопак Берасця П.Ф. Лысенка распрацаваў тыпалогію дзвярных праёмаў. Там зафіксавана не мент 35 азначаных знаходак [5, с. 179-180].

Пры дэталёвым разглядзе планаў драўляных канструкцый з раскопаў 2, 3 і 4 на Верхнім замку ў Полацку можна вызначыць не менш 2-х месцаў уваходаў у падубовы. Як правіла, яны вызначаюцца па наяўнасці насцілу (ганку) перад уваходам. У 7-9 будаўнічых гарызонтах выяўлены жылы дом 7М майстра ювеліра. Уваход у пабудову мог быць у заходняй сцяне, насупраць печы. Звонку ад уваходу быў квадратны (4,7х4,7 м) насціл з круглага бяввення ў два слаі. Зруб захаваўся на 6 вяноў, але слядоў дзвярнага праёма не выяўлена. Гэта вызначае вельмі высокі парог у доме [8, с. 43, 45]. Яшчэ адзін уваход фіксуецца ў пабудове 6С цэнтральнай сядзібы. Паміж гаспадарчымі пабудовамі 6С і 6І фіксуецца рэшткі насціла, які зроблены з тоўстых цясаных дошак пакладзеных на лагі (адной лагай служыць астатак ніжняга бярвяна паўночнай сцяны пабудовы 6І). Ён мог служыць памостам перад уваходам з паўночна-ўсходняга кута ў пабудову 6С, а таксама вымасткай да веснічка, які дазваляў выйсці на вуліцу. Для гэтага веснічка спецыяльным чынам быў уладкаваны частакол.

Пад час даследаванняў дома канца XV – сярэдзіны XVI стст. на Запалоцкім пасадзе А.А. Салаўёвым былі выяўлены каменныя жорны. Па меркаванні даследчыка, яны маглi ўказваць на месца размяшчэння ўваходу ў пабудову [6, с. 142–143].

Варта таксама прыгадаць уваход з адной прасторы (часткі) сядзібы на другую, які ўладкаваны ў драўляных плятні. Падобная канструкцыя была выяўлена С.В. Тарасавым пад час раскопак сядзібы ювеліра XII ст. на плошчы Леніна (цяпер Свабоды, былы Вялікі пасад) у Полацку і вызначана даследчыкам як калітка. Ніжня частка каліткі – парожак, уяўляў сабой дошку даўжынёй 1,8 м і шырынёй 18 см з сямтрычна размешчанымі па двух баках пазамі. У пазы ўваходзілі бліжэйшыя кольшкі плятня, якія выступалі ў якасці касякоў [7, с. 269–270].

Асобнай тэмай для археалагічна-архітэктурнага даследавання могуць выступаць уваходы, дзвярныя праёмы і рэшткі дзвярэй на помніках старажытнарускага дойлідства. У межах вывучэння старажытных дзвярэй прыгадаем унікальную знаходку, выяўленую рэстаўратарамі ў Спаса-Праабражэнскім храме Полацкага Спаса-Еўфрасіньёўскага манастыра¹. Пры расчыстцы праёма прахода з лесвіцы на хоры было раскрыта месца магчымага прымыкання дзвярнай каробкі да старажытнай муроўкі сцяны. Яно ўяўляе сабой не атынкаваную паласу па левым баку дзвярнага праёма са стараны хораў. Азначаная неатынкаваная паласа мела шырыню каля 5 см (у некаторых месцах да 6 см) і была расчышчана на вышыню 128,5 см. Мяжа паміж загладжанай і незагладжанай рошчынай фіксуецца ў выглядзе борціка, які дамыкаў да драўлянага бруса дзвярнай каробкі. На вышыні 36 см ад узроўню сучаснай падлогі па трасе неатынкаванай паласы выяўлены рэшткі жалезнага цвіка, забітага ў кладку сцяны. Дадзеным цвіком магчы-

¹ Выказваю шчырую падзяку за прадастаўленую інфармацыю рэстаўратарам і даследчыкам Спаса-Праабражэнскага храма Скрабцовай Д.А., Маліноўскаму Ю.І., Лалазараву С.В., Торшыну Я.М.

ма мацаваўся касяк дзвярэй да сцяны. З супрацьлеглага боку дзвярнага праёма на сучаснай знешняй паверхні слядоў дамыкання не зафіксавана. Але на вышыні 40 см ад узроўню сучаснай падлогі ў кладцы сцяны пад тынкоўкай фіксуецца металічны прадмет (выяўлены шляхам “празвонкі” металадэтактарам), які таксама можа быць рэшткамі цвіка для мацавання каробкі.

Цікавым аналагам з’яўляецца знаходка ў царкве Спаса на Нярэдзіцы каля Ноўгарада. У дадзеным храме ў праёме прахода на лесвіцу на хоры зафіксаваны першапачатковыя дзверы XII ст. Ад іх захавалася дзве дошкі з трох. Адна з іх мае пячатыя шыпы, на якіх паварочваецца ў гнёздах уладкаваных у старажытную муроўку праёма. Трэцяя дошка дзвярнага палатна мае больш позняе паходжанне².

Такім чынам археалагічная калекцыя знаходак дошак дзвярэй з раскопак у Полацку не вельмі шматлікая. Гэта тлумачыцца невялікай ускрытай плошчай у месцах, дзе культурны слой захоўвае арганічныя рэчывы (Верхні замак, Вялікі і Экіманьскі пасады). Агулам зафіксавана тры знаходкі дошак дзвярэй сярэдзіны XIII ст. Усе яны паходзяць ад гаспадарчых пабудов. У агульным кантэксце развіцця драўлянага дойдства на тэрыторыі лясной паласы Усходняй Еўропы яны не вылучаюцца пэўнымі асаблівасцямі. У публікацыях інфармацыя аб азначаных знаходках вельмі сціслая, але на аснове захаваныхся фотанегатываў атрымалася аднавіць некаторыя дадзеныя па дошкам ад дзвярэй. Таксама ў шэрагу выпадкаў зафіксавана інфармацыя аб наяўнасці ўваходаў у драўляныя канструкцыі. Унікальнай знаходкай з’яўляецца раскрыццё слядоў дамыкання драўлянай дзвярнай каробкі да старажытнай муроўкі сцяны на хорах Спаса-Праабражэнскага храма Полацкага Спаса-Еўфрасіньеўскага манастыра.

ЛІТАРАТУРА

1. Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.) / Т.С. Бубенько. – Витебск : УО «ВГУ им П.М. Машерова», 2004. – 276 с.
2. Засурцев, П.И. Усадьбы и постройки Древнего Новгорода / П.И. Засурцев // Материалы и исследования по археологии СССР (№ 123). Жилища древнего Новгорода. Труды Новгородской археологической экспедиции. – М. : Академия наук СССР, 1963. – Т. IV. – С. 5–165.
3. Калядзінскі, Л.У. Масавая жыллё і гаспадарчыя пабудовы / Л.У. Калядзінскі // Археалогія Беларусі : у 4 т. / В.М. Ляўко [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – Т.4 : Помнікі XIV–XVIII стст. – С. 32–46.
4. Лысенка, П.Ф. Масавая жыллё і гаспадарчыя пабудовы / П.Ф. Лысенка // Археалогія Беларусі : у 4 т. / Я.Г. Звяруга, Т.М. Каробушкіна, П.Ф. Лысенка, Г.В. Штыхаў. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – Т. 3 : Сярэднявеквы перыяд (IX–XIII стст.). – С. 342–369.
5. Лысенко, П.Ф. Берестье // П.Ф. Лысенко – Мінск : Наука и техника, 1985. – 399 с.
6. Соловьёв, А. А. Итоги археологического наблюдения за прокладкой теплотрассы по ул. Шенягина в 2001 / А.А. Соловьёв // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы супрацоўнікаў Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка ў 2015 г.) / уклад. Т. У. Явіч. – Мінск : Медысонт, 2018. – С. 138–144.
7. Тарасаў, С.В. Сядзіба полацкіх ювеліраў XII-XIII стст. / С.В. Тарасаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы IV міжнар. навук. канф. – Полацк : НППКМЗ, 2003. – С. 267–272.
8. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Мінск : Наука и техника, 1975. – 136 с.
9. Этнаграфія Беларусі : энцыклапедыя // рэд. кал.: І.П. Шамякін [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 575 с.

THE DOORS AND ENTRANCES IN THE ANCIENT POLACK (BASED ON THE RESULTS OF OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH)

A.L. KOTS

The article deals with the archaeological finds of the door boards recorded during the excavations in Polack. The identified places of the entrances and door (gate) openings of the wooden structures in the ancient Polack have been characterised. The author describes an interesting find – the traces of the junction of the door frame to the wall in the choirs of the Transfiguration Church in the Polack convent.

² Інфармацыя прадастаўлена (у вуснай форме) кандыдатам гістарычных навук, загадчыкам сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа Расійскай Федэрацыі Яўгенам Мікалаевічам Торшынам, за што прыношу яму вялікую падзяку.